

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВИПУСКНИКА ВИЩОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ FORMATION OF PROFESSIONAL IDENTITY GRADUATING SCHOOL EDUCATION: PROBLEMS AND PROSPECTS

У статті йдеться про завдання інституту вищої освіти при формуванні професійної ідентичності випускників вищого закладу освіти. Для досягнення поставленої мети автор розв'язує такі завдання: проаналізувати функції вищого закладу освіти при формуванні професійної ідентичності студента, розглянути соціокультурні складові студентських стилів життя, виділити компоненти студентського моностилю, котрі впливають на формування професійної ідентичності. Зазначено, що соціокультурна особливість сучасного студентства полягає у більш значних можливостях біографічного планування, ніж у інших груп молоді. При цьому можливість формування власної життєвої стратегії пов'язана з наявністю інших (окрім символічного) форм капіталу та наявності досвіду його конвертації. У цьому аспекті одним із наріжних завдань ВНЗ є надання навичок конвертації капіталів (у першу чергу, символічного) в інші його форми.
Ключові слова: професійна ідентичність, вищий заклад освіти, професіоналізація, студентство, стиль життя, моностиль студентського життя.

В статті говориться про завдання інституту вищого освіти при формуванні професійної ідентичності випускників вищого навчального закладу. Для досягнення поставленої мети автор розв'язує наступні завдання: проаналізувати функції вищого навчального закладу освіти при формуванні професійної ідентичності студента, розглянути соціокультурні складові студентських стилів життя, виділити компоненти студентського моностилю, котрі впливають на формування професійної іден-

тичності. Указано, що соціокультурна особливість сучасного студентства заключається в більш значущих можливостях біографічного планування, ніж у інших груп молоді. При цьому можливість формування власної життєвої стратегії пов'язана з наявністю інших (окрім символічного) форм капіталу та наявності досвіду його конвертації. У цьому аспекті одним із наріжних завдань ВНЗ є надання навичок конвертації капіталів (в першу чергу, символічного) в інші його форми.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, высшее учебное заведение, профессионализация, студенчество, стиль жизни, моно стиль студенческой жизни.

The article deals with the task of institution of higher education in the formation of professional identity graduates of higher educational institution. To achieve this goal the author solves the following tasks: to analyze the functions of higher education institutions in shaping the professional identity of the student, consider sociocultural components of students' lifestyles, highlight student monostylyu components that influence the formation of professional identity. Indicated that socio-cultural feature of modern students is significant biographical planning capabilities than other youth groups. Thus the possibility of forming their own life strategies due to the presence of other (except symbolic) forms of capital stock and its conversion experience. In this respect, one of the cornerstones of the tasks is to provide skills Universities converting capital (mostly symbolic) in its other forms.

Key words: professional identity, institution of higher education, professionalism, student, lifestyle, style mono student life.

УДК 316.44-057.85

Доманчук Д.С.,
викладач кафедри соціальної роботи,
соціальної педагогіки та соціології
Херсонський державний університет

Показником успішної діяльності вищого закладу освіти є затребуваність випускників на ринку праці. Сучасні працедавці не лише висувають до молодого фахівця вимогу професійної підготовки, а й хочуть бачити комплекс особистісних якостей, котрі сприятимуть успішному просуванню на ринку сегменту, де зайнятий випускник вищої школи. За твердженням зарубіжних науковців їх наявність у працівника розглядається працедавцем як імперативна вимога для більшості робочих місць і посад. Якщо використовується складне (дороге) устаткування, то навіть на місця, які традиційно посідали робітники без спеціальної освіти, нині працедавець обирає працівника з вищою освітою. Цей рівень підготовки розглядається як культурна норма, що визначає поведінку особи під час виконання функціональних обов'язків. На думку більшості працедавців, вища освіта має сформувати такі якості працівника: дисциплінованість, ста-

ранність, комунікабельність, відповідальність, вмотивованість (спрямованість на отримання результату), уміння і прагнення до засвоєння нових знань. На посади, орієнтовані на роботу з клієнтами, працедавець також уважає за доцільне брати тільки людей з вищою освітою. Тут важливими характеристиками, за які «відповідає» вища освіта, стають: культура мовлення, уміння триматися, ввічливість, знання іноземних мов і навіть зовнішня привабливість фахівця. Вузкий спеціаліст потрібен тільки на виробництвах, де в діяльності переважають конкретні (вузькі) навички (підготовка льотно-го складу, лікарі, судноводії морських суден і т. п.), а також під час підготовки кваліфікованих робітників. Проблеми професіоналізації студентів-випускників вищих закладів освіти набувають нового звучання через нові тенденції розвитку вищої освіти в Україні, зумовлені прийняттям нового Закону «Про вищу освіту» [7].

Мета статті полягає в описі завдань інституту вищої освіти при формуванні професійної ідентичності випускників вищого закладу освіти.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати функції вищого закладу освіти при формуванні професійної ідентичності студента, розглянути соціокультурні складові студентських стилів життя, виділити компоненти студентського моностилю, котрі впливають на формування професійної ідентичності.

Питання підготовки фахівців у вищих закладах освіти традиційно цікавлять представників різних напрямів. Соціологічне теоретичне осмислення якості освіти та процесу професіоналізації особистості було започатковане в працях класиків, зокрема Г. Беккера, М. Вебера, Е. Дюркгейма, К. Мангейма, Р. Мертона, Т. Парсонса, Г. Спенсера, П. Сорокіна, Т. Шульца. Професіоналізації як складовій процесу формування особистості присвячені праці А. Ковальнової, В. Лісовського, В. Ядова.

Загальнотеоретичні та соціологічні підходи до дослідження проблем освіти презентовано в роботах іноземних та вітчизняних науковців, зокрема І. Бестужева-Лади, В. Осовського, М. Руткевича, Б. Слющинського, Ф. Шереги, О. Якуби. Формуванню соціологічної моделі випускника ВНЗ присвячені праці Є. Клімова, А. Анісімової, Г. Осипова, А. Савельєва, В. Шадрікова.

Посилаючись на зарубіжних дослідників, зауважимо, що студенти ВНЗ масового типу по-іншому ставляться до періоду навчання і до ВНЗ: вони не розглядають можливості ВНЗ як потенціал для розширення і накопичення свого соціального і культурного капіталу. Тому в цій групі студентства не формується ідентичність із конкретним закладом освіти, не освоюються передбачувані майбутні професійні ролі, тобто не конструюється ідентичність із потенційною референтною соціально-професіональною групою [2]. Це означає, що ВНЗ не реалізує функцію вторинної соціалізації юнацтва, оскільки вона полягає, на думку вчених, у «придбанні специфічного рольового знання, коли ролі безпосередньо або опосередковано пов'язані з розподілом праці» [1].

Соціокультурна особливість сучасного студентства полягає у значних можливостях біографічного планування, ніж у інших груп молоді. При цьому можливість формування власної життєвої стратегії пов'язана з наявністю інших (окрім символічного) форм капіталу та наявності досвіду його конвертації. У цьому аспекті одним із наріжних завдань ВНЗ є надання навичок конвертації капіталів (у першу чергу, символічного) в інші його форми. Студентський період, з одного боку, обмежує, а з іншого – збільшує можливості для вибудови «життєвих програм». Такі програми можуть

передбачати кар'єрні плани в професійній діяльності, орієнтовані на особистісну реалізацію в найрізноманітніших сферах життя: або впродовж періоду навчання посісти пасивно-вичікувальну позицію чи експериментувати з пошуком референтних груп в інших соціальних сферах життя (не пов'язаних ні з ВНЗ, ні з проектованою ВНЗ спеціальністю).

Як зазначають російські дослідники Н. Лясников, Ю. Лясникова, експансія системи освіти розвивається разом зі скороченням можливостей зайнятості, внаслідок чого відбувається зміщення розподілу соціальних шансів зі сфери освіти у сферу зайнятості. На студентство як соціальну групу ці процеси накладають певний відбиток. У соціокультурному плані студентство стає групою, котра відтворює в суспільстві новий тип нерівності, що виявляється не в традиційних колективних формах – його засновано на аскриптивних ознаках, що використовуються як критерії відбору у сфері зайнятості, котрі освіта повинна була б задовольнити. Зараз освіта не лише виконує свої колишні функції, але й стала засобом освоєння нових стилів. Найчастіше отримання освіти не є показником підйому соціальними сходинками, переходу на вищий ступінь, хоча і свідчить про певне індивідуальне досягнення і може бути запорукою подальшого досягнення [12]. На тлі того, що в сучасному світі процес визначення власної ідентичності стає досить складним для більшої частини населення, самоідентифікація студентів (як і пенсіонерів) залишається найбільш стійкою – студенти здійснюють самооцінку, усвідомлюючи необхідність навчання принаймні для конструктивного соціального самопозиціонування, а також для побудови кар'єри і подолання проміжного характеру свого становища.

Можна сказати, що бум вищої освіти став реакцією на знецінення людського капіталу в період соціально економічної кризи 1990-х рр.: підвищення рівня освіти дозволяло долати невизначеність економічного розвитку і підвищувало адаптивні можливості молоді в новому соціальному й економічному середовищі. При цьому здобуття вищої освіти стає соціальною нормою для населення України, перетворюючись на ритуал та виступаючи свого роду формою ініціації в доросле життя. Експансія системи освіти розвивається разом зі скороченням можливостей зайнятості, внаслідок чого відбувається зміщення розподілу соціальних шансів перенесення соціалізувальних аспектів зі сфери освіти у сферу зайнятості. На студентство як групу ці процеси накладають певний відбиток. Як справедливо зазначають автори Н. Лясников і Ю. Лясникова, у соціокультурному відношенні студентство стає групою, що відтворює в суспільстві новий тип нерівності, що виявляється не в традиційних колективних

формах, а заснований на аскриптивних ознаках, що використовуються як критерії відбору у сфері зайнятості, які, як здавалося, освіта повинна була б здолати [12, с. 128]. На переконання зарубіжного соціолога Л. Іоніна, «зараз освіта не лише виконує свої колишні функції, але й стала засобом освоєння нових стилів. Як правило, отримання освіти не є показником підйому соціальними сходами, переходу на вищій щабель, хоча і свідчить про певне індивідуальне досягнення і може служити запорукою подальших досягнень» [9, с. 307]. На наш погляд, сучасна освіта як раз не виконує всіх покладених на неї раніше функцій, адже втрачає (принаймні, в Україні) функцію легітимації суспільної нерівності. Фактично в сучасній освітянській моделі цілком продуктивною є функція освіти, окреслена Л. Гофманом, згідно з якою освіта не лише виконує свої колишні функції, але й стала засобом освоєння нових стилів [5; 6]. Такі стилі по суті є новими альтернативними формами моделей досягнення успіху, які реалізуються окремими учасниками в межах соціального інституту.

На думку Л. Іоніна, процес ідентифікації індивідів у новій культурній формі (одночасно це процес становлення культурної форми, її розгортання із зародкового стану) не розпочинається формуванням соціального інтересу, а ним завершується, він не завершується предметною і поведінковою презентацією, а починається з неї. Цей процес ніби протилежний до виникнення культурної форми; його можна визначити як процес її інсценування або як культурне інсценування [8; 10].

Ціннісний і нормативний плюралізм сучасного українського суспільства забезпечує різноманіття пропонованих життєвих стилів і створює умови для зростання свободи під час їх вибору. Студентство як складова частина суспільства загалом схильна до дії не лише у спеціалізованих соціальних інститутах (у даному випадку – ВНЗ), але й таких соціальних інститутах, котрі формують і поширюють цінності і поведінкові моделі масової культури (ЗМІ, реклама, телебачення, масова література). Студентське середовище і соціальний інститут освіти виступають тим активним агентом соціалізації та ідентифікації, в якому опиняється молода людина в сучасному суспільстві. Проте студенти, особливо ті, хто не орієнтований на освоєння інституціалізованих студентських практик, привносять свій досвід у пошуках референтних груп, які спираються на використання їх репрезентацій у мас-медіа. Як правило, ці пошуки реалізуються спочатку як інсценування самопрезентації, в якій виражено зовнішні форми певних референтних груп і соціальних ролей.

Проведений порівняльний аналіз впливу на формування студентського моностилю

життя в межах соціального інституту освіти дозволяє виділити деякі стійкі компоненти. По-перше, сьогодні вважається загальновищаною соціально диференційована роль освіти в процесі формування стилю життя. По-друге, стиль життя виступає яскравим маркером, що демонструє відмінні (як правило, ціннісні) особливості як у межах соціальних груп, так і між ними. По-третє, стиль життя обирається індивідом з огляду на власні життєві стратегії та презентації способів життя тих або інших соціальних груп, що мають різну міру престижності. По-четверте, суб'єктом вибору стилю життя виступає, як правило, індивід, який прагне до зміни власного способу життя, до переходу в іншу статусну групу, яка виступає для нього референтною. По-п'яте, формування стилю життя проходить декілька етапів, головним змістом яких виступає демонстрація культурної гомогенності індивіда до тієї або іншої соціально-статусної групи, репрезентація стилю і затвердження самоідентичності. Окреслені компоненти дозволяють розглядати появу студентського моностилю життя як процес взаємного впливу соціальної структури суспільства, соціального інституту освіти та індивідуальних соціальних практик. При цьому більшість дослідників у якості інституціонального аспекту формування стилю життя студентства виділяють соціокультурний простір ВНЗ, який, на їх думку, істотно впливає на організацію життя, відповідно, і стилізацію життя студентства. Однак ураховуючи масовізацію сучасного інституту вищої освіти в Україні, можна констатувати, що завданням ВНЗ є підготовка до успішних соціальних практик у житті (в тому числі на ринку праці). Досягти зазначених результатів, використовуючи виключно механізми культурного впливу в середовищі ВНЗ, на нашу думку, неможливо, а тому виникає потреба в забезпеченні паралельного засвоєння культурних норм, пов'язаних із трудовими практиками.

На сьогодні не лише вітчизняна, але й закордонна вища освіта для синхронізації передачі новим поколінням основ накопиченого досвіду «консервує» структури знання, способи мислення в деяку універсальну, одноманітну стійку форму, що отримує своє закріплення і транслюється всіма навчальними закладами в межах єдиного освітнього простору. Така «консервація» втрачає сенс, адже вища освіта у вітчизняних реаліях перестав виконувати усталені функції та перетворюється на соціальний інститут продукування соціальних статусів, утрачаючи свою початкову функціональність.

Функціональний підхід до системи освіти дозволяє виділити основні очікувані наслідки від діяльності соціального інституту освіти і його внеску в інтеграцію соціальної системи.

П. Бурдье разом з когнітивною, соціалізувальною, ідеологічною функціями відтворення соціальної ієрархії і соціального порядку виділяв такі функції системи освіти, як функцію легітимації класових відмінностей, створення стійких і витривалих диспозицій (габітусів) і функцію інтелектуальної інтеграції шляхом навчання загальним формам вираження і принципам організації мислення молоді [3; 4].

Головна мета інституту вищої освіти – поповнення ресурсів, підтримка і закріплення культурних меж середніх прошарків суспільства. В умовах розмивання класових меж та масовізації вищої освіти в Україні ця функція практично не реалізується. Зазначене частково зумовлює відсутність стійкості соціальної підсистеми українського суспільства. Однак, враховуючи відносно низьку чисельність реального середнього класу в Україні, який власне орієнтований на базові цінності середнього класу, такі як особистісна свобода, професіоналізм, пізнавальна активність, творчість, соціальна активність, високий рівень якості життя, набуття таких цінностей є недоцільним, адже не призводить до поліпшення соціальної інтеграції в життя.

Традиційно систему вищої освіти спрямовано як на формування соціально адаптованої особи, яка була б здатна адекватно інтегруватися до соціальної структури суспільства, так і на створення соціокультурного простору. Сучасну модель соціального інституту вищої освіти відбудовано відповідно саме до виконання таких завдань. Однак фактична організація і специфіка студентського стилю життя, наповнюючи його інституціонально закріпленими соціальними практиками, практично не забезпечує вирішення інтеграційних завдань: не відбувається як такого формування габітусу, адже молода людина практично не має можливості закріпити та випробувати його в соціальних інтеракціях. При цьому функція соціокультурної інтеграції через навчання «загальним формам вираження і принципам організації мислення» студентської молоді сприяє формуванню єдиного соціокультурного простору ВНЗ, де створюється уніфікований спосіб життя студентства, важливими ознаками якого виступає орієнтація на професіоналізм, пізнання, творчий підхід до справи, соціальна активність.

Важливо також усвідомлювати, що як носій інтелектуального потенціалу студентство служить резервом поповнення працівників розумової праці і належить до інтелігенції в якості її складової частини, тим самим визначаючи характер майбутнього українського суспільства. Однак у разі, якщо практики та цінності мають принципові розбіжності, стійкість останніх може змінюватися, деформуючи габітус, набутий у процесі навчання.

На сьогодні можна констатувати наявність соціальних передумов, з одного боку, до послаблення студентського моностилю, а з іншого – до необхідності його посилення. Причини послаблення можна вважати: зміну мотивації навчання у ВНЗ; відсутність «вхідних» та «вихідних» бар'єрів доступу до освіти (тому низький базовий рівень культури не дозволяє забезпечувати ефективний розвиток особистості); зменшення можливостей на успішну інтеграцію до дорослого життя; зниження додаткових (не пов'язаних безпосередньо з навчанням) соціальних практик під час навчання у ВНЗ (відсутність студентських волонтерських об'єднань, покликаних сприяти поглибленню професіоналізації). Також до причин деформації сучасного студентського моностилю можна віднести розширення інформаційного простору, в якому соціальний інститут освіти дещо втрачає роль єдиного ресурсу доступу до знань: свій відбиток накладає масовізація студентського стилю життя за допомогою реклами, моди і телебачення, що виносить формування стильових практик за межі референтної групи.

Слід звернути увагу також на той факт, що фактичне соціокультурне поле вищої навчальної установи також має принципові відмінності в різних навчальних закладах. У сучасних вітчизняних реаліях також відбулась диференціація самої системи вищої освіти на масову (філії, регіональні вищі) і престижну (як правило, декілька столичних ВНЗ). При цьому ці типи навчальних закладів не тільки розрізняються за характером соціокультурних умов, що впливають на формування індивідуальних диспозицій і вибір стильових переваг сучасної студентської молоді. Вони також ставлять перед собою принципово різні соціокультурні завдання, які назагал зводяться до формування відмінних габітусів. Зазначене дає підстави вважати, що попри державні стандарти, зафіксовані в освітньо-кваліфікаційних характеристиках, вітчизняні вузи мають різні погляди на свою суспільну роль. Якщо столичні тією чи іншою мірою вирішують класичні питання, пов'язані з легітимацією влади, то масові (регіональні ВНЗ, філії) пов'язані з легітимацією освіти через максимальне залучення населення до здобуття соціального статусу «освіченого» та, відповідно, до отримання символічної приналежності до середнього класу. Специфіка соціокультурного простору ВНЗ масового типу характеризується слабо вираженим впливом інституціонального чинника на формування особливого студентського стилю життя. Студент у системі загальної вищої освіти більшою мірою схильний до впливу культурного різноманіття, характерного суспільству постмодерну, і випробовує вплив не лише інституціональних практик, запропонованих ВНЗ, але також таких

чинників стилізації життя, як соціальний капітал сім'ї, засоби масової інформації, реклама.

Усі ці причини підтверджують доцільність змін соціокультурної ситуації, розширення в ній умов для вияву індивідуального, особистісного в соціалізаційних та ідентифікаційних траєкторіях студентської молоді. Послаблення інституціональних норм і соціальних регуляторів, характерних для ситуації, що склалася в системі вищої освіти, актуалізує спонтанну стилізацію життя, яке розглядається молоддю в якості інструмента групової ідентифікації (в межах тимчасової соціальної групи). Ідентичність сучасної молоді формується у візуальному полі, що оточує її, за допомогою Інтернету, журналів, телебачення тощо, які виступають в якості найбільш актуальних інституціональних чинників формування стилізації життя молодого покоління в глобалізаційних умовах суспільства постмодерна. Реальні механізми впливу на індивіда, котрі описуються в теоретичних працях більшості попередників, фактично втрачають інституційні можливості.

Сучасна система вищої освіти характеризується декількома типами вищої освіти – масовою, професійною і престижною, що накладає відбиток на особливості соціальних процесів у студентському середовищі та формуванні єдиних студентських стилів життя. Фактично можна говорити про формування не стільки моностилю життя, скільки студентського життєвого мультистилю, варіації в межах якого залежать більшою мірою від особливостей начального закладу та виду освіти, яку набувають конкретні студенти. В окремих стильових (культурних) виявах вони збігаються, однак у деяких – мають принципові відмінності. При цьому вони практично не збігаються в контексті практичної інтеграції до трудових практик (трудова соціалізація), де в міру зростання ієрархічного рівня освіти – розрив цінності ВНЗ – трудові цінності суттєво зростають (у вищій школі аксіологічна відмінність досягає максимального рівня).

Л. Іонін зазначав: «Прагнення до стилізації життя і її виявів на громадському рівні в основному є властивістю середніх прошарків сучасного суспільства. Як правило, вищі прошарки не прагнуть до стилізації життя. Їх життєвий стиль демонструє свободу і природну незалежність стосовно громадських конвенцій, завдяки чому вони без жодного насилля над собою залишаються в межах власної традиції. Нижчі прошарки залишаються такими, які вони є, зовсім з іншої причини: вони не можуть жити інакше, оскільки постійний тиск матеріальних обставин диктує їм такий спосіб життя, який не залишає можливостей для стилізаційних експериментів» [9, с. 315]. Погоджуючись із запропонованою тезою, можна

констатувати, що освіта в Україні розглядається представниками нижчого класу як практично єдиний шанс на зміни, а отже, саме масовизація освіти дає реальні можливості для її набуття. При цьому стильові характеристики студентів, представників різних класів, залучених до сучасного українського соціального інституту вищої освіти, в більшості випадків зближуються, набуваючи символічного характеру, а професійна ідентичність залишається на узбіччі процесу здобуття вищої освіти.

Враховуючи сучасну західну концепцію «безперервної освіти протягом життя», необхідно звернути увагу на вікові особливості стилів студентів, звертаючись, зокрема, до праць Л. Іоніна: «Прагнення до стилізації на рівні індивідуума також розподіляється нерівно на різних етапах життєвого шляху. Найбільш високі як прагнення, так і шанси стилізації в юності і в дорослий період; натомість у старості багато життєвих стилів стають просто фізично і біологічно недоступними, знижується те, що можна назвати стилізаційним темпераментом, соціальні чинники все більш поступаються місцем біологічним. Так само і в дитинстві можливості і шанси стилізації незначні, бо, з одного боку, це період активного формування в дитини моральних норм, що суперечить самій можливості стилізації, з іншого – її бачення світу обмежене горизонтом будинку і школи, що надають дуже вузький репертуар можливостям стилізацій» [9, с. 212]. Фактично можна констатувати, що професійна ідентичність випускника вищого закладу освіти як певний набір культурних практик буде відносно однорідною, однак відрізнятимуться окремі елементи, що складають соціальну цілісність, до яких ми в першу чергу відносимо місце розташування вузу та рівень освіти, який він надає. При цьому зазначені відмінності в основному пов'язані не із загальними цінностями студентського життя, а з рівнем трудової та професійної соціалізації (а відповідно, готовності до самостійного життя), якого такі випускники набувають. Адже здійснення значущих виборів у житті — вибору професії і освіти – зумовлює й вибір життєвого стилю, пов'язаного з професією, і зростаюче прагнення реалізовувати можливість вільного вибору в інших галузях. Студентство як група найчастіше усувається від вирішення матеріальних проблем, навіть студенти, які працюють, сприймають свою трудову зайнятість лише як додатковий приробіток, що припускає більше альтернатив вибору стилів, але не є підтвердженням сформованої професійної ідентичності. Тому завдання вищої освіти бачаться у зміні вектору розвитку в бік налагодження більш тісних зв'язків з роботодавцями через урізноманітнення форм практичної підготовки майбутніх випускників вищих закладів освіти.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Academia-Центр «Медиум», 1995. – 323 с.
2. Бинеева Н.К. Образовательные практики студентов провинциальных вузов: социологический анализ / Н.К. Бинеева // Социология в системе научного управления [Электронный ресурс]. – Материалы IV Всероссийского социологического конгресса / ИС РАН, ИСПИ РАН, РГСУ. – М.: ИС РАН, 2012. – 1 CD ROM.
3. Бурдые П. Начала : Лекции и беседы: «Социальное пространство и символическая власть» / П. Бурдые. – М.: Socio-Logos, 1993. – 300 с.
4. Бурдые П. Практический смысл / отв. ред., пер. и послесл. Н.А. Шматко ; пер. с фр.: А.Т. Бикбов, К.Д. Вознесенская, С.Н. Зенкин, Н.Д. Шматко / П. Бурдые. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562 с.
5. Гофман И. Анализ фреймов: эссе об организации повседневного опыта / И. Гофман ; [пер. с англ.] ; под ред. Г.С. Батыгина и Л.А. Козловой; вступ. статья Г.С. Батыгина]. – М. : Институт социологии РАН, 2003. – 752 с.
6. Гофман И. Укоренение деятельности в окружающем мире / И. Гофман // Социологическое обозрение. – 2002. – Т. 2. – № 2. – С. 14–52.
7. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>.
8. Ионин Л.Г. Социология культуры : учебное пособие / Л.Г. Ионин. – 2-е изд. – М. : Издат. Корпорация «Логос», 1996. – 278 с.
9. Ионин Л.Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие : учеб. пособие для студентов вузов / Л.Г. Ионин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 2000. – 431 с.
10. Ионин Л.Г. Культура и социальная структура / Л. Г. Ионин // Социологические чтения: альманах. – Вып. 1. – М. : Ин-т социологии РАН, 1996. – 269 с.
11. Клячко Т. Массовое высшее образование: потери и приобретения / Т. Клячко // Демоскоп Wteklly № 375 – 376, 1 – 17 мая 2009 ; Институт демографии Государственного университета – Высшей школы экономики [Электронная версия бюллетеня Население и общество]. – Режим доступа : http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0375/tema05.php#_FNR_12
12. Лясников Н. Социально-экономические условия формирования духовной культуры студенческой молодежи : учеб. пособие / Н. Лясников, Ю. Лясникова. – М. : Издательство ВНИИФК, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Ljasnikov/_DuhKult_1_3.php